

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

Aralık/December/31/2025

Suriye Savaş Romanında Acının Temsili: Halid Halife'nin Ölüm Zor Bir İş Romanı Örneği
Depicting Suffering in the Syrian War Novel: A Case Study of Khalid Khalifa's Death is Hard Work

Khansa Alhamad

Bağımsız Araştırmacı / Çukurova Üniversitesi Arap Dili ve Belağatı Doktora Mezunu, Adana/Türkiye

Independent Researcher / Doctorate in Arabic Language and Rhetoric, Çukurova University,
Adana/Türkiye

e-mail: khansaalhamad91@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5008-700X

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 30.09.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 25.12.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık/December

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyataarastirmalaridergisi.com

Suriye Savaş Romanında Acının Temsili: Halid Halife'nin *Ölüm Zor Bir İş* Romanı Örneği

Öz

Suriye trajedisine başından beri hâkim olan ölüm, Suriyeli yazarlar için süregelen bu felaketi anlatmanın yeni bir yöntemini oluşturdu. Yazarlar, savaşın yarattığı izler ve işaretlerle daha da derinleşen acı detayları betimleyip yansıtarak bu trajediyi aktardılar. Suriyeli romancı Halid Halife, *Ölüm Zor Bir İş* (el-Mewt 'Amel Şâk) adlı romanında, trajedinin yıllarını ve savaşla ağırlaşan ölüm acılarını somutlaştırmıştır. Romanın sayfaları, yazarın Suriyelilerin hâlâ her gün yaşamakta olduğu ıstırapı tasvir etmedeki ustalığını sergileyen sahnelerle doludur. Halife, gerçekliği olduğu gibi yansıtarak okuyucuyu, son yıllarda savaşla yıpratılıp harap edilmiş olan Suriye'nin o karamsar atmosferine doğrudan taşımaktadır. Bu roman, Suriye savaşını ve onun insan üzerindeki yansımalarını ele alan en önemli edebî eserlerden biri sayılmaktadır. Olay örgüsü, üç kardeşin, ölen babalarının cenazesini Şam kırsalından Halep kırsalındaki köylerine götürmek için çıktıkları zorlu bir yolculuk etrafında şekillenmektedir. Parçalanmış yollar ve farklı tarafların kontrolündeki arazilerden geçen bu yolculuk, basit bir fikirden yola çıkmasına rağmen, Suriye trajedisinin yoğun ve karmaşık bir tablosunu sunmaktadır. Roman, bu tabloyu birkaç ana eksene odaklanarak güçlü bir biçimde işlemektedir. Bu çalışma, nitel edebî çözümleme yöntemine dayanarak Halit Halife'nin *Ölüm Zor Bir İş* adlı romanında savaş ve acı temalarının nasıl temsil edildiğini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Savaş, Roman, Ölüm, Halid Halife.

Depicting Suffering in the Syrian War Novel: A Case Study of Khalid Khalifa's *Death is a Hard Work*

Abstract

Death, which has dominated the Syrian tragedy from the very beginning, has created a new way for Syrian writers to narrate this ongoing catastrophe. The authors conveyed this tragedy by depicting and reflecting the painful details that were further deepened by the traces and marks created by the war. In his novel *Death Is a Hard Work* (al-Mawt 'Amal Shāqq), the Syrian novelist Khalid Khalifa embodies the years of tragedy and the pains of death that have been intensified by the war. The pages of the novel are filled with scenes that demonstrate the author's mastery in depicting the suffering that Syrians are still experiencing every day. By reflecting reality as it is, Khalifa directly transports the reader into the bleak atmosphere of Syria, which has been exhausted and devastated by the war in recent years. This novel is considered one of the most important literary works that address the Syrian war and its reflections on human beings. The plot revolves around an arduous journey undertaken by three siblings to transport their deceased father's body from the countryside of Damascus to their village in the countryside of Aleppo. Although arising from a simple idea, this journey through broken roads and territories controlled by different factions presents an intense and complex picture of the Syrian tragedy. The novel powerfully develops this picture by focusing on several main axes. Based on a qualitative literary analysis method, this study aims to examine how the themes of war and suffering are represented in Khalid Khalifa's novel *Death Is a Hard Work*.

Keywords: Literature, War, Novel, Death, Khalid Khalifa.

Giriş

Suriye'deki çatışma ortamı, uzun süreli savaşın derin sosyal, kültürel ve psikolojik sonuçlarını yansıtan çok yönlü ve kapsamlı bir birikimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumu yansıtan eserlerde, şiddet ve istikrarsızlık koşulları altında insan deneyimi derinlemesine ele alınmış, gündelik yaşamın, toplumsal normların ve kişisel kimliğin dönüşümü incelenmiştir. Çağdaş Suriye edebiyatında tekrar eden motiflerden

biri olan ölüm, yalnızca çatışmanın tesadüfî bir sonucu olmaktan çıkarak anlatının tematik ve yapısal merkezine yerleşmiştir. Böylece yazarlar, ölüm olgusu aracılığıyla hayatta kalma, kolektif hafıza ve ulusal kimlik gibi meseleleri irdeleme imkânı bulmuştur.

Halid Halife'nin *Ölüm Zor Bir İş / el-Mevt 'Amel Şâk* adlı romanı, bu edebî birikimin en önemli katkılarından biridir. Gerçekçi üslubu ile öne çıkan eser, süregelen çatışmanın insan yaşamının en mahrem ve sıradan yönlerine nasıl nüfuz ettiğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Roman, ölen babalarının cenazesini Şam'dan Halep yakınlarındaki köylerine götürmekle görevli üç kardeşin hikâyesini anlatmaktadır. Halife, bu yolculuğu aile dramı, politik bir alegori ve ulusal acının tanıklığı olarak kurgulamaktadır. Kişisel yas ile savaşın daha geniş gerçekliklerini iç içe geçirerek, Suriye krizinin bireysel ve toplumsal etkilerine çok boyutlu bir bakış sunmaktadır.

Kardeşlerin üstlendiği yolculuk, savaşın parçaladığı Suriye coğrafyasını gözler önüne serer. Kontrol noktaları, bürokratik engeller ve değişken otoriteler, devlet yapılarının çöküşünü ve gündelik yaşamın kırılganlığını yansıtır. Basit bir evlatlık görevi olarak başlayan bu süreç, silahlı çatışmalar ve ölüm tehdidiyle dolu destansı bir mücadeleye dönüşür. Çürüyen baba bedeni, ölümün kaçınılmazlığının ve toplumsal-moral düzenin aşınmasının güçlü bir simgesi hâline gelir. Bu imgeler aracılığıyla Halife, şiddetin yalnızca fiziksel mekânları değil, bireylerin ve toplulukların etik ve duygusal dünyalarını da dönüştürdüğünü vurgular.

Romanda öne çıkan bazı temel temalar vardır. İlk olarak, savaşın keyfiliğini ve absürtlüğünü öne çıkararak, insan onurunun sürekli olarak ihmal, baskı ve sistematik şiddetle zedelendiği bir dünyayı tasvir eder. İkinci olarak, ailevi ve toplumsal bağların kırılganlığını gözler önüne serer; çatışma güveni, dayanışmayı ve geleneksel değerleri aşındırır. Üçüncü olarak, hafıza ve tarihin direncine işaret eder; kardeşlerin zorlu yolculuğu, parçalanma ve kolektif travmaya rağmen sürekliliği korumaya yönelik sembolik bir çaba olarak sunulur. Son olarak, eser, acının olağanlaştığı ve kurumsal yapıların çöktüğü bir bağlamda insanlık arayışı ve etik sorumluluk üzerine derin sorular yöneltir.

Halife'nin romanını savaş edebiyatı, travma çalışmaları ve Ortadoğu kültürel üretimi çerçevesine yerleştiren bu çalışma, edebî eserlerin hem insan acısının belgesi hem de politik ve etik açmazların eleştirisi olarak işlev görebileceğini ortaya koymaktadır. *Ölüm Zor Bir İş*, kişisel yas, toplumsal çözülme ve ulusal felaketin kesişimlerini ele alma gücüyle öne çıkar. Roman, yalnızca çağdaş Arap Edebiyatında önemli bir başarı olmakla kalmaz, aynı zamanda Suriye çatışmasının insani maliyetlerine dair kalıcı bir tanıklık da sunar.

Sonuç olarak bu çalışma, Halife'nin eserinin edebiyatın toplumun aynası olma ve eleştiri işlevine nasıl örnek teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Roman, savaşın etik,

toplumsal ve psikolojik boyutlarını ele alarak bireysel deneyim ile tarihsel felaket arasındaki karmaşık ilişkiyi aydınlatmaktadır. Okuru, uzun süreli çatışmanın ortaya çıkardığı etik ikilemlerle yüzleşmeye ve anlatının hafıza, kimlik ve adaletin aracısı rolünü düşünmeye davet etmektedir. Çok katmanlı acı, direnç ve ahlaki sorgulamalar üzerinden Halife'nin eseri, çağdaş Suriye toplumunu ve savaşın daha geniş insani sonuçlarını anlamaya yönelik önemli bir katkı sunmaktadır.

1. Savaş Edebiyatı

Savaşlar, tarih boyunca her zaman önemli bir olay olmuş ve tüm halkların edebî üretimlerinde büyük bir etki meydana getirmiştir. İnsanlık edebîyatının başlangıcından itibaren savaş, eserlerin en belirgin ve öne çıkan temalarından biri olarak karşımıza çıkmıştır; hatta ilk yazılı metinlerin merkezinde yer almıştır. Savaş, yazarların, şairlerin ve tiyatro yazarlarının temel konularından biri olmuş.¹ Savaşları ele alan edebî eserlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da bazı örnekler bu tür edebiyatın savaşa karşı bir duruş geliştirmedeki rolünü açıkça göstermiştir. Özellikle modern dönemde edebiyat, savaşların etkilerini derinlemesine ele almış, bu durum savaşın edebiyat üzerindeki etkisinin milattan önceki dönemlere kadar uzandığını ortaya koymuştur.²

Dünya edebiyatının en eski metinlerine bakıldığında, bölgesel ve ulusal savaşların doğrudan edebî anlatıların merkezinde olduğu görülür. En bilinen örneklerden biri, Yunanlı şair Homeros'un İlyada ve Odysseia destanlarıdır. Bu destanlarda, dönemin en önemli savaşları konu edilmiş; özellikle de edebiyatın asırlar boyunca tekrar tekrar işlediği Truva Savaşı'na geniş yer verilmiştir.³

Modern dönemde, özellikle de Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında, edebî eserlerde savaşlar farklı bir perspektiften ele alınmaya başlanmıştır. Daha önceki eserlerde savaş; kahramanlık, fedakârlık ve zaferlerin simgesi iken, modern edebiyatta yenilgi, acı ve savaşların toplumlara yaşattığı trajedilerin simgesi olmaya başlamıştır. Artık savaş yalnızca bir kahramanlık öyküsü değil; aynı zamanda savaş meydanında ve sonrasında insanın yaşadığı kayıpların, göçlerin, sürgünlerin, dost ve sevdiklerin yitirilmesinin hikâyesi haline gelmiştir.

Modern savaş edebiyatı, savaşların anlamı, toplumlar ve sınıflar arasındaki çatışmalar ve savaşların kazanan veya kaybeden fark etmeksizin insana yüklediği bedeller üzerine derin sorgulamalar geliştirmiştir. Filistin'den Tunus'a, Mısır'dan Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen'e kadar pek çok Arap ülkesinde, romanlar savaşın yıkıcı gerçekliğini

¹ Seyfuddîn Kınîr, *el-Edebu'l-'Arabiyyü's-Sûrî Ba'de'l-istiklâl* (Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1997), 19.

² Stifan Dufoa, *Siyâsâtü'l-Muhacer* (Paris: el-Matbû'âtü'l-Câmi'iyye, 2002), 122.

³ Mehdi Yezdânî Horrem, "Edebiyatün fi Muvâceheti'l-Harb Ahyâün İlâ'l-Ebed", *el-İnsânî* 54 (2018), 36.

yansıtan en önemli araçlardan biri olmuştur.⁴ Özellikle Suriye’deki son savaşta, roman türü ön plana çıkarak, halkın maruz kaldığı zulmü ve trajediyi ifade eden bir edebî mecrâ haline gelmiştir.

2. Suriye’deki İç Savaş ve Suriye Savaş Edebiyatı

Suriye savaş edebiyatı, son dönem edebî üretimlerde doğal bir yansıma olarak öne çıkmıştır. Yazarlar, ülkelerinde yaşanan trajediyi tüm boyutlarıyla tasvir etmeyi amaçlamışlardır. Suriye’deki çatışma, geçmişteki tarihsel çatışmalara benzemekte olup, Savaş edebiyatı olarak adlandırılan bir edebî miras bırakmıştır. Son Suriye savaşı, bir ulusu ve halkı parçalayan, geride geniş çaplı bir yıkım bırakan, evleri, mahalleleri, tarlaları ve bahçeleri ateşe veren korkunç, trajik ve sonu gelmeyen bir zulüm olmuştur. Bu savaş, çok sayıda insanı yerinden etmiş; deniz dalgaları göç etmeye çalışan pek çok kişiyi yutmuş, bazıları ise açık havada, çadırların ya da teneke barakaların altında yaşamak zorunda kaldıkları kamplara sığınmıştır. İşte bu yıkımın ortasında, birey için istikrar arayışı bir lüks olmaktan çıkıp varoluşsal bir zorunluluğa dönüşmüştür. Nitekim yazar Nureddin Savvaf’ın *Beyaz Oda/el-Ğurfetü ’l-Beydâ* adlı romanında da bu duruma şöyle dikkat çekilmiştir: “İstikrar şehri arayışı bir tercih değil, hiç kimseyi ayırt etmeyen bir savaştan kurtulma mecburiyetiydi.”⁵ Bu çarpıcı ifade, daha iyi bir hayat özlemiyle değil, kaçınılmaz ölümden kurtulma içgüdüleriyle vatanlarını terk etmek zorunda kalanların ortak hissedişini özetlemiştir.

Bu yeni edebî türü besleyen de tam olarak bu kolektif tecrübedir. Zira Suriyeli şair ve yazarların büyük çoğunluğu, sürgünün, mülteci olmanın ve gurbetin ıstırabını bizzat tecrübe etmiş; yaygın çatışmalardan uzakta, istikrar bulacakları sığınaklar aramışlardır.⁶ Önde gelen Suriyeli yazar Halid Halife, bu bağlamda değerlendirilebilecek *Ölüm Zor Bir İş* adlı kısa bir roman yayımlamıştır. Eser, 2016 yılında birçok dile çevrilmiş ve 2020’de Amerika Birleşik Devletleri’nde En İyi Çeviri Kitap ödülüne aday gösterilmiştir. Halife, söz konusu eserinde, babasının vasiyetini ve vatanın zorlu koşullarını yerine getirmeye çalışırken okuru zaman ve mekân içinde bir yolculuğa çıkarır. Yol boyunca, baba ve üç oğlunun hayatına dair ayrıntıları ve Suriye’nin devrim sonrasında karşılaştığı çatışmaları gözler önüne serer.

Suriye iç savaşının başladığı Mart 2011’den bu yana, tam sayısı bilinemeyen ve çatışmayı konu alan sayısız roman yayımlandı. Bazı istatistikler elli romana işaret etse de kesin olan, 2014 yılının tek başına Suriye devrim romanının ilk çıkışı niteliğindeki on dört romanın yayımlandığı bir yıl olmasıdır. Bu romanların yazarları, tarihsel olarak

⁴ Serkut Hemâ Hüseyin, “Azîmetü Hayâdiyeti’l-Edeb fî Zemâni’l-Harb”, *el-İnsânî* 61, (2022), 26.

⁵ Nûreddîn Savvâf, *el-Ğurfetü ’l-Beydâ* (Beyrut: Dârü’t-Tenvîr, 2021), 32.

⁶ Nâzik Sâbâ Yârd, *Edebu ’l-Muhâcer Dirâse fî Udebâi’l- ‘Arab fî Emrikâ* (Beyrut: Dâru’n-Nehâr, 2002), 46.

bilinen Suriye romanına yeni ve alışılmadık unsurlar getirerek öncü rol üstlenmişlerdir. Bu türde eser veren en önemli romancılar arasında Hannâ Mîne, Ğâde es-Semmân, Halid Halife, Hayrî ez-Zehebî, Hânî er-Râhib, Heydar Heydar ve diğerleri sayılabilir. 2015 yılının başında, yayımlanan Suriye savaş romanlarının sayısı yaklaşık yirmi dörde ulaştı ve ardından yeni başlıklar yayımlanmaya devam etti. Ayrıca yeni genç romancıların isimleri öne çıktı. Daha sonra görüldüğü üzere, devrime dönüşen bu savaşın içine girme arzularının bir sonucu olarak bazı şairler ve gazeteciler de roman yazmaya yöneldi.⁷

Birçok Suriyeli yazar, roman ve şiirlerini Beyrut, Şarika, Amman ve Bağdat gibi çeşitli Arap şehirlerinin yanı sıra bazı Batı şehirlerinde yayımlamayı tercih etmiştir. Ancak Beyrut, hala önemli bir Arap matbaa merkezi olması nedeniyle bu yeni romanlara en açık ve en misafirperver olan şehirdir. Suriye’de ise sansür ve baskı-pazarlama kısıtlamaları nedeniyle çok az sayıda eser yayımlanmıştır. Ülkede yaşayan bazı yazarlar, eserlerini yurtdışında yazmak ve yayımlamak için korku ve siyasi sansürü göze almış ve beklenmedik bir roman patlaması yaşanmıştır. Şiir ise devrimci savaş döneminde büyük bir canlanma vaat etmiş; sayısız şiir kaleme alınmış ve yetenekli yeni genç şairlerin bir kısmı ortaya çıkmıştır. Bu yeni Suriye şiiri, günümüz Arap şiiri nehrine akan ve ondan dilini, üsluplarını ve kendine özgü sorularını devşiren özgün bir akım veya tür oluşturmayı başarmıştır. Sürgünde şiir yayımlamanın zorluğu nedeniyle şiirlerin çoğu internette ve web sitelerinde yayımlanmıştır.⁸

Suriye devrimi ve savaşı hakkında yayımlanan tüm romanları hatırlamak zor veya imkânsız olsa da bu romanlarda somutlaşan eğilimleri temsil eden bazı örnekler üzerinde durulabilir; ancak bunların çoğu gazetelerin, dergilerin ve görsel-işitsel medyanın gölgesinde kalır. Yine de bazıları Arap Booker Ödülü gibi prestijli edebî ödüllerde yarışabilmiş ve defalarca kazanmıştır. Örneğin eski kuşaklar arasında Nebîl Süleyman’ın *Şami Duvar Resimleri – Ninova ve Dünya Gecesi (Leyletü’l-Dünyâ)* ile Fevvâz Haddâd’ın *Suriye’nin Düşmanları (A’dâ’u Sûriyâ)* romanları öne çıktı. Yeni kuşağın Suriye trajedisine yaklaşımı ise daha kapsamlı ve çeşitli görünmektedir: Halid Halife *Bu Şehrin Mutfaklarında Bıçaklar Yok (Lâ Sekâkîn fî Matbahı Hâzihi’l-Medîne)* ve *Ölüm Zor Bir İş (el-Mevt ‘Amel Şâk)* adlı iki roman yayımladı. Genç kuşağın romanları arasında ise Dîmâ Vennûs’un *Korkaklar (el-Hâifûn)*, Fâdî ‘Azam’ın *Huddud’ın Evi (Beytu Huddid)*, Itâb Şebbîb’in *Kelebeklerin Düşme Mevsimi (Mevsimu Sukûti’l-Ferâşât)*, Münhel es-Serrac’ın *Kan Çubukları (Usûyu’d-Demi)* ve *Sirâh (Sirâh)*, Itâb Ahmed Şebbîb’in *Siyah Reyhan (Habku Esved)*, Sumer Şehhâde’nin *Mısır Tarlaları (Hukûlu’z-Züra)* ve Menâf Zeytûn’un *Biraz Ölüm (Kalîlun mine’l-Mevt)*, Yankı Kuşu (*Tâiru’s-Sadâ*)

⁷ AbdoVezîn, “Meâsiyu’l-Harbi’s-Sûriyyeti Esferet an Hamsîne Rivâyeten ve Şekkelet Müfterakan fî Târîhi’l-Edebi’l-Hadis”, *Independent Arabia* (12 Mart 2019), 11.

⁸ Vezîn, “Meâsiyu’l-Harbi’s-Sûriyyeti Esferet an Hamsîne Rivâyeten ve Şekkelet Müfterakan fî Târîhi’l-Edebi’l-Hadis”, 11.

ve *Ötekilerin Gölgeleleri (Zilâlu'l-Âharîn)* adlı üç romanı ve diğerleri yer alır. Bu bağlamda, uzun sürgün yeri İsveç'te devrim yıllarında birden fazla roman yayımlayan şair ve romancı Selîm Berakât'ı da hatırlamak gerekir.

Bütün bunlar savaş veya Suriye devrimi nedeniyle ortaya çıkan yoğun romancılığın sadece birkaç örneğidir. Bu eserler, üslup ve teknik açısından olağanüstü özelliklere sahip, önemli bir edebî öncülük oluşturmayı başarır. Suriye romancılığının seyrinde tarihi bir dönüm noktası oluştururlar ve tamamen yeni bir tür olan Suriye savaş romanının temelini atarlar. Romancılar vatan ve sürgün arasında dağılmış ve bölünmüş olsalar da çabalarını, acılarını ve sorunlarını birleştiren bir zemin veya topraktan yola çıkarak yeni çağın edebiyatını yazmayı başarırlar.⁹

3. Halid Halife Yaşamı ve Eserleri

Halid Halife (1 Ocak 1964- 30 Eylül 2023), Suriyeli romancı, şair, senarist ve deneme yazarı olarak çağdaş Arap Edebiyatının en önemli ve etkili isimlerinden biri olmuştur. Halep'in batısındaki Urum el-Suğra köyünde doğan Halife, eğitimini Halep Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamlayarak 1988'de hukuk derecesi almıştır. Ancak edebiyata olan tutkusu onu hukuk pratiğinden uzaklaştırarak kendini yazın sanatına adanmasına neden olmuş. Üniversite yıllarında şiirler yazmaya başlayan ve üniversitenin edebiyat forumu'nun aktif bir üyesi olan Halife, yazın kariyerine şiirle adım atmıştır.

İlk romanı *Nefretin Methiyesi/Medihu'l-Kerahiyye*, 2008'de düzenlenen ilk Uluslararası Arap Roman Ödülü (Arabic Booker) kısa listesine kalarak ona uluslararası ün getirdi ve dünya çapında edebiyat çevrelerinin dikkatini çekti. Bu başarıyı, *Bu Şehrin Mutfaklarında Bıçaklar Yok/ Lâ Sekâkîn fî Matbahı Hâzihi'l-Medîne* ve savaşın absürt vahşetini insanlık durumuyla harmanlayan *Ölüm Zor Bir İş* gibi eserleri izledi. Romanları, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca ve Norveççe dâhil olmak üzere birçok dile çevrildi.

Halife, edebî kariyerinin yanı sıra, *Celali Ailesi* kabilinden televizyon dizileri, belgeseller, kısa filmler ve "Makam Kapısı/ Bab el-Makam" gibi uzun metrajlı kurmaca filmlerin senaryosunu yazarak Suriye'nin kültürel ortamına çok yönlü bir katkı sağlamıştır.¹⁰

Eserlerinde Suriye'nin sosyo politik tarihini keskin bir eleştirel bakış ve derin bir poetik duyarlılıkla işleyen Halife, bireyin ve toplumun baskıcı bir rejim ve iç savaşın gölgesinde yaşadığı travmaları, hafıza ve unutma mekanizmaları üzerinden irdelemiştir.

⁹ Vezîn, "Meâsîyu'l-Harbi's-Sûriyyeti Esferet an Hamsîne Rivâyeten ve Şekkelet Müfterakan fî Târîhi'l-Edebi'l-Hadîs", 12.

¹⁰ Nevvar el-Enî, "Hâlid Halife... Râviyetü'l-Mevti ve'l-Elâm li-Sûriye", *El Kudüs El Arabî* (Erişim 10 Eylül 2025).

Beşşar Esad rejimine açık muhalefetiyle bilinen yazar, hayatının son yıllarını Şam'da adeta sürgün statüsünde geçirmiş ve eserlerinde bu durumun yarattığı iç hesaplaşmaya da yer vermiştir. Halid Halife, modern Suriye edebiyatında toplumsal hafızanın kaydını tutan en önemli seslerden biri olarak anılmaktadır.

4. Ölüm Zor Bir İş Romanı Bağlamında Acının Temsili

4.1. Vasiyeti Yerine Getirme Mücadelesi

Suriye'de son on yılda ölüm, her alanda kendini şiddetle hissettirdi; Suriye meselelerini takip eden herhangi biri de bunu doğrulayacaktır. Ölüm her yerden geliyor ve ölümler her yerde: “Ancak morg müdürü, babalarının cenazesini derhal arabaya taşımalarını istedi; çünkü soğuk mermerlerin üzerinde yeni bir ceset grubu bekliyordu ve soğuk hava depoları zaten doluydu.”¹¹

İşte bu gerçeküstü senaryonun ortasında, Suriyeli romancı ve senarist Halid Halife, yeni romanı *Ölüm Zor Bir İş/ el-Mevt 'Amel Şâk* yazmıştır. Roman, son derece basit görünen bir vasiyetle başlar: Ölmekte olan baba Abdüllatif es-Salim, oğlu Bulbul'dan, onu köyü olan el-Annâbiye'de kız kardeşi Leyla'nın yanına gömmesini ister. Bu istekte tuhaf veya sıra dışı hiçbir şey yoktur; tarih boyunca ölen herkesin arzusu gibi görünür. Herkes ailesinin yanında, köyünde gömülmeyi arzular. Sanki biri mezarlıktan korkar ve ancak ailesinin yanında huzur bulacağına inanır. Bu romanda mevcut olan acı miktarına ve satır aralarına sinmiş aşırı ölüm vurgusuna dikkat çekmek gerekir. Suriye'nin hâlâ içinden geçmekte olduğu ve sonu görünmeyen bu sancılı süreç göz önüne alındığında, bu durum oldukça doğaldır.

Üç kardeş Hüseyin, Bulbul ve Fatıma, babalarının cesedini son dinlenme yerine, ölüm ve acılarla dolu bir yoldan geçirerek taşırlar. Durum normal olsaydı, bu yolculuk basit olabilirdi; ancak Suriye'de yaşananlar göz önüne alındığında, yolculuk o kadar uzun ve acı verici hale geldi ki, nihayetinde absürt bir kurtuluş yolculuğuna dönüştü. Ancak ayrıldıkları andan itibaren, vasiyeti yerine getirme durgunluk başlar. Artık basit bir irade meselesi değildir; hareketin kendisi ölümle doludur, tıpkı mayınlarla dolu bir arazide yürümek gibidir. Suriye topraklarında, farklı silahlı grupların varlığı nedeniyle, bir yerden bir yere seyahat etmek -ne kadar kısa mesafe olursa olsun- ölümcül bir macera hâline dönüştü.¹²

Yazar, romanın başından itibaren her yere yayıldığını tarif ettiği ölüm sahnesini betimlemekte ustalaşmıştır. Suriye savaşı, her yaştan insanın hayatına mal olmuş ve kurbanların artmasıyla birlikte Suriye halkının çektiği acılar da artmıştır. Birçok kişi

¹¹ Halit Halife, *el-Mevtu Amel şâk* (Hâşet Antûân: Beyrut, 2016), 9.

¹² Kemal er-Riyâhî, “el-Mevtu Amel Şâk: Rivâyetün Tûlahhisü'l-Mihnete's-Sûriyye”, *el-Cezîre* (Erişim 10 Eylül 2025).

sevdiklerinin cenazesine ulaşamamıştır, hatta bazıları sadece parçalanmış ceset parçaları bulabilmiştir. Bu durum, romanın üç kardeşinin Bulbul, Hüseyin ve Fatıma acılarını hafifletiyordu; çünkü bombalama sonucu ölen ve sevdiklerinin sadece etrafa saçılmış parçaları sayesinde kaybettiklerini tanıyabilen diğerlerine kıyasla, babaları evinde ölmüş ve cesedi paramparça olmamıştır.

Bulbul, kararlı olmadığı için pişman oldu. Babasına, böyle günlerde bu vasiyeti yerine getirmenin zorluğundan bahsetmeliydi. Sonuçta her yerde ölümler vardı ve kimliklerine bakılmaksızın toplu mezarlara gömülüyorlardı. Zengin aileler için bile cenaze törenleri birkaç saate indirgenmişti. Artık ölüm, 'nüfuz ilan etmeye' değer bir karnaval değildi. Biraz çiçek, birkaç taziyecinin neredeyse boş bir salonda esneyerek iki saat geçirmesi, bir hocanın alçak sesle Kur'an'dan birkaç ayet okuması ve her şeyin bitmesi.¹³

Üç kardeş Bulbul, Hüseyin ve Fatıma, bir ayrılıktan sonra, babalarını köyü el-Annâbiye'de kız kardeşinin yanına gömmek için bir araya geldiler. Bu zorlu ve yorucu yolculukta onları bir araya getiren şey buydu. Normal koşullar altında, bu yolculuğu birkaç saat içinde atlatabilirlerdi. Ancak ülkenin iç savaş koşulları, rejime veya diğer çetelere ait silahlı kontrol noktalarının çok sayıda olması nedeniyle yolculuk neredeyse üç gün sürecekti. "Bir cenaze geçişi, barış günlerinde herkesin sempatisini uyandırır. Arabalar yol verir, yayalar durur ve gözlerinde gerçek bir sempati olurdu. Ancak savaşta bir cenazenin geçişi, hayatları acılı bir ölüm beklentisine dönüşmüş olan yaşayanların kıskançlığı dışında hiçbir şey uyandırmayan sıradan bir olaydı."¹⁴

Bu üç gün boyunca kardeşler, hayatlarının en zor günleriyle karşı karşıya kaldılar. Aşağılanma, hakaret, gözaltı, aptallık ve cenazenin tutuklanmasına maruz kaldılar. Babalarının cesedinin gözleri önünde çürümeye tanık oldular. Cesetten kurtulma veya onu herhangi bir yere gömmek fikri onları rahatsız etti. Babalarının vasiyetini hiçe sayıp evlerine ve birbirlerinden uzak izolasyonlarına dönmeyi arzuladılar.

4.2. Kuşatma ve Kıtık

İnsanlara dayatılan kuşatmanın edebî eserlere yansımaması düşünülemez; zira bu kuşatma Suriyelilerin çoğunun hayatının her alanına zarar vermektedir. Ancak bu kuşatma, belki de Suriyeli romancılar için, çektikleri ve hâlâ çektikleri acıların gerçek yüzünü yansıtan eserler yazmada bir katalizör ve motivasyon kaynağıdır.

Pek çok yazar için bitmek bilmeyen bir hüznün kaynağı olan bu acı, Halid Halife'nin *Ölüm Zor Bir İş / el-Mevt 'Amel Şâk* adlı romanında da, savaşan fraksiyonlar arasında doğrudan çatışmaya maruz kalan bölgelerdeki insanların yaşadığı kuşatma ve

¹³ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 6.

¹⁴ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 16.

kıtlığı betimlerken hissedilir. Kalan sakinlerin ağaç yapraklarını pişirmek ve otları yemek zorunda kaldığı ölümcül kuşatma anlarını derinlemesine tasvir eder. “Arpa ve mısırdan ekmeklerini yaptılar ve kalan son şeyleri paylaştılar.”¹⁵

Romanda olaylar, temel olarak karakterlerin ölen babalarının vasiyetini, Halep kırsalına yakın olan köyünde yerine getirmek için çıkmaya çalıştıkları şehre uygulanan kuşatma etrafında döner. Yazar, Suriye iç savaşının yılları olarak adlandırdığı bu kuşatma altında, insanların ağaç yapraklarını, otları ve zararlı bitkileri yemeye zorlandıkları, hatta bazılarının hayatta kalmanın son çaresi olarak kedi ve köpek eti yemek zorunda kaldıkları korkunç kuşatma hikâyesini anlatır. Yazar, romanında, kuşatma altındaki insanlar arasında kıtlığın nasıl yaygınlaştığını, zayıf düşen bedenleriyle, çıkan kemikleriyle, değişen görünimleri ve huylarıyla nasıl birer birer açlıktan ölüp düştüklerine dikkat çeker. Bu çaresizliğin somut bir tablosu romanda şu şekilde çizilir: ¹⁶

Kuşatmanın sıkılaşmasıyla, yıkılmamış az sayıda ev kaldı, kasaba herkesin ortak alanı haline geldi. Kalan yiyecek o kadar azdı ki birkaç hafta yetmezdi. Erzaklar tükendi, hayvanlar öldü, su ve elektrik hatları tamamen tahrip edildi. Herkes hayatta kalmanın başka yollarını düşünmek zorundaydı; eski kuyuların kazılması, yakındaki bahçelerin kenarlarında yetişen baklagilleri saklama yöntemlerinin yeniden hatırlanması gerekiyordu. Uzaktaki üretken tarlalara ulaşmak imkânsız hale gelmişti. Rejim askerleri tüm giriş ve çıkışları kapatmış, dört büyük harekâtın sonra gözetleme noktalarını işgal ederek o taraflara giden olası ve olanaksız tüm girişleri gözleyen çok sayıda keskin nişancıyı konuşlandırmayı başarmışlardı.¹⁷

4.3. Yıkım

Çağdaş Suriye romanının en belirgin anlatı temalarından biri, Suriye krizinin yol açtığı büyük çaplı yıkımın ve tahribatın yansıtılmasıdır. Bu eserlerde Suriye’nin her açıdan çöküşe sürüklenişi tasvir edilmiştir. Nitekim ülke ekonomisinin çökmesi, devlet dairelerinin ve kurumlarının işlevsiz hale gelmesi, duvarlarının ve çatılarının yıkılması, yol ve kavşakların tahribi, suyun, ışığın ve havanın kirlenmesi vb. hadiseler bu yıkımın somut göstergelerindendir. Anlatı yalnızca bu yapısal çöküşle sınırlı kalmaz, gündelik hayatın en ince ayrıntılarına kadar uzanır. Kuşların, hayvanların ve ağaçların düşüşü, terk edilmiş tarlalar ve boşaltılmış mekânlar bu yıkımın bütünsel tablosunu oluşturur.¹⁸

¹⁵ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 42.

¹⁶ Gazlân Emcûd, “El-Mesğabe... Rivâyetün Arabiyyetün Anî’t-Trâcediyyâti’s-Sûriyyeti li’l-Kâtibi Sâiri’n-Nâşif,” *En-nas Niyuz* 91(2021), 75.

¹⁷ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 74.

¹⁸ Şerefetin Mecdûlîn, “el-Harâbü’l-Müterahhilü Beyne’l-Mektûbi ve’l-Basariyyi: İbrâhîmu’l-Cebîn ve Ahmedu Kulîç,” *Rtûş* 77 (2019), 131.

Bu yıkımın izleri, Halid Halife'nin romanında da çarpıcı bir biçimde görülmektedir. Yazar, derinlemesine işlenmiş üslup biçimleri aracılığıyla, savaşın yol açtığı tahribatı gözler önüne sermektedir. Roman, masum sivillerin ölümüne ve zorunlu göçüne neden olan çatışmaların ardından ortaya çıkan sahneleri güçlü imgeler ve ayrıntılı betimlemelerle resmeder. Halife'nin kalemi, savaşın anlamsız ve yıkıcı doğasını gözler önüne sererken, okuyucuyu bu trajedinin içine çeker:

Yol boyunca savaşların izleri apaçık ortadaydı: paramparça tanklar, yanmış arabalar, pıhtılaşmış kan lekeleri... Yol kenarındaki evler harabeye dönmüş, terk edilmişti. Uzaklarda başka evler yanmış, küçük köylerin sokakları bomboştu; arada sırada görünen birkaç insan ya da hayvan, sabahın erken saatlerindeki hareketlilikleriyle dahi yalnızca ölüm ve göç gerçeğini hatırlatıyordu.¹⁹

4.4. Yaşam Düzeyi

Roman, Suriye halkının çatışma ve kuşatma günlerinde yaşadığı yoksulluk ve sefalet durumunu tasvir eden sahneleri içermektedir. Özellikle, çoğunluğu parçalanmış ailelerden oluşan ve dünyanın dört bir yanına dağılmış olan orta sınıf. Aileler, yoksulluk, acımasızlık ve ihtiyaç yükü altında çökmüştür. Bu sahnelerden biri şöyledir:

Bulbul bir anlığına Şam'a dönmeyi ve şehirdeki mezarlıklardan birinde bir mezar ayarlamayı düşündü, bunun imkânsız olduğunu bilmesine rağmen. Mezarlar Şam'da pahalıydı, son yıllarda gazetelerin ilan sayfalarında satılık mezarların ilanları çıkıyordu. Elleri sadece elli bin lira vardı ve şu anda bundan sadece otuz beş lira kalmıştı. Geri dönmek neredeyse imkânsızdı, Zaten bir defin izni almaları bir yana, bir de barikatlardaki askerlere, naaşın isyancıların kontrolündeki kırsalda değil de Şam'da öldüğünü kabul ettirip mezar yerini değiştirtmeleri gerekecekti; bu da neredeyse imkânsızdı.²⁰

Ayrıca, çatışmanın tarafları, barikatlar ve kontrol noktaları kurarak insanların, malların ve tedariklerin hareketini engellemiş, bu da gıda, su, elektrik, yakıt ve tıbbi malzemelerde hayatı bir kıtlıkla karşı karşıya kalan sivil halkın çektiği sıkıntıları daha da artırmıştır. Nitekim bu durum şu şekilde ortaya konmuştur:

Adımlarını hızlandırdı, ellerini ceplerine soktu ve bu kış gecesinde yürüme korkusundan vazgeçti. Yürümek oldukça riskliydi. Devriyeler durmuyordu, sokaklar kimliği belirsiz silahlı adamlarla doluydu. Çoğu zaman elektrikler kesikti. Güvenlik şubelerinin önüne dikilen beton kütleleri çoğu yolu kaplamıştı. Bölge sakinleri değilse, kimse hangi geçitlerden yürünmesine izin verilip verilmediğini bilemezdi. Uzaktan, içinde yanan odunlar bulunan açık bir teneke etrafında toplanmış birkaç adam gördü.

¹⁹ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 81.

²⁰ Halife, *El-Mevtu Amel Şâk*, 17.

Büyük ihtimalle yolları kesilmiş ve evlerine gitmek için şafak sökmesini bekleyen şoförler olduklarını düşündü.²¹

Romadaki sembolizm dikkat çekicidir. Sonunda nihai istirahatgâhına ulaşana kadar nakledilen, adeta hapsedilmiş ve çürümüş cesedin yolculuğu, Suriye'deki savaş yıllarının kısa bir bakışıdır. Yazar, Suriye trajedisine ışık tutmuş ve sıradan insanların günlük yaşamlarındaki ince detayları somutlaştırmakta büyük başarı göstermiştir.

4.5. Dinî Çatışma

Suriye'deki savaşın doğasına bakıldığında, bunun eşit olmayan bir iç savaş ve mezhep çatışması karışımı olduğu görülür. Suriye'deki mevcut çatışma, ayrı ve izole bir çatışma tezahürü olmayıp, aksine, çok sayıda devletin ve tarafın çıkarlarının iç içe geçtiği çok taraflı, karmaşık bir çatışma olan mezhepçi bir iç savaşın sadece bir yönünü temsil eder. Bu nedenle Suriye çatışmasının temelinde, bölgesel ve uluslararası güçler arasındaki çıkar çatışmasının bir sonucu olarak iç güçler ve faktörlerin harekete geçirilmesi, galeyana getirilmesi vardır. İlk kıvılcım da 2011'de Suriye'deki popüler protesto dalgasının patlak vermesiyle çakılmıştır.²²

Halid Halife, romanının satır aralarında, üç kardeşin babalarının köyüne giden yolda maruz kaldığı acıları tasvir ederek, devrim sonucunda ortaya çıkan mezhepsel çatışmayı göstermekte başarılı olmuştur. Şam ile babalarının Halep kırsalında bulunan köyü arasındaki bağlantıyı sağlayan yol, Hristiyan inancına sahip birkaç kasabadan geçmektedir. Bu bağlamda, Halife Hristiyanların devrim sürecinde karşılaştığı baskı ve tehditleri somut örneklerle aktarmıştır. Nitekim romanda şu sahneye yer verilmektedir:

Ömer, kendisine prosedürleri açıklayan unsura, 'mal geçiş ücreti' dediği bir rüşvet teklif etti. Polis, mahallenin Hristiyan sakinlerinde panik yaratacak mezhepsel bir suç kapsamına kaydedilmemesi için konuyu takip etmek zorunda kaldı.²³

Baba William, kasaba üzerindeki kuşatmanın tamamen kapanmasından önce ayrılan son Hristiyanlardandı. Oradan geriye kalanlara özen göstermesini tavsiye etti, Metropolitliğin tüm el yazmalarını ve ikonalarını Lübnan'da bilinmeyen bir yere naklettiğine dair ona güvence verdi.²⁴

Sonuç

Bu çalışma, Suriyeli yazar Halid Halife'nin *Ölüm Zor Bir İş* adlı romanında ölüm temasının yalnızca bireysel bir son değil, aynı zamanda toplumsal bir travma ve kolektif

²¹ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 8.

²² Arap Demokratik Merkezî, "El-Ezimetü's-Sûriyye 2011-2022 ve's-Sırau'l-İklimiyyu ve'd-Devliyyu fi'l Mıntika: Dirâsetün fi'l-Usûli ve Aliyyâtü İdâreti's-Sıra", (Erişim 1 Eylül 2025).

²³ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 47.

²⁴ Halife, *el-Mevtu Amel Şâk*, 48.

hafızanın merkezinde yer alan bir olgu olarak kurulduğunu göstermektedir. Romanın anlatı dünyasında ölüm, bir hayalet gibi karakterleri sürekli izleyen; onların seçimlerini, korkularını ve ilişkilerini belirleyen yapısal bir unsur hâline gelmekte ve böylece savaşın insana dayattığı yıkım edebî bir düzlemde görünür kılınmaktadır.

Çalışmanın özgün katkısı, romanı yalnızca “savaş edebiyatı” ya da “travma anlatısı” olarak sınıflandırmak yerine, ölümü anlatının merkezî örgütleyici ilkesi (merkezî semantik eksen) olarak ele alan bütüncül bir tematik okuma önermesidir. Bu okuma, bireysel kaybın anlatı içinde nasıl toplumsal hafızaya dönüştüğünü, yasın kişisel bir deneyim olmaktan çıkarak kolektif bir bilinç biçimine evrildiğini kavramsal olarak görünür kılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, travma edebiyatına “ölümün anlatısal işlevi” üzerinden yeni bir kavramsal giriş sunmaktadır.

Ayrıca analiz, Halife'nin anlatısında mezhepsel çatışmaların, azınlıkların maruz kaldığı baskıların ve gündelik hayatın parçalanmasının yalnızca arka plan değil, ölüm temasını sürekli yeniden üreten dinamikler olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece roman, pasif bir tanıklık metni olmaktan çıkarak, şiddetin toplumsal dokuyu nasıl yeniden biçimlendirdiğini gösteren eleştirel bir anlatı olarak okunmaktadır.

Bu bağlamda çalışma, *Ölüm Zor Bir İş* romanını Suriye bağlamına hapseden yerelci okumaların ötesine geçerek, eserin ölüm, yas ve bellek ilişkisini evrensel bir anlatı problematiği olarak kurduğunu göstermektedir. Bu da romanı yalnızca Suriye trajedisinin değil, modern dünyada kitlesel şiddet deneyimlerinin edebî temsiline dair daha geniş bir tartışmanın parçası hâline getirmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Halife'nin romanı üzerinden savaş edebiyatı ve travma çalışmalarına üç düzeyde katkı sunmaktadır: (1) ölümü anlatının merkezî örgütleyici ilkesi olarak konumlandıran yeni bir tematik okuma önermesi, (2) bireysel yas ile kolektif hafıza arasındaki dönüşüm ilişkisini kavramsallaştıran bir çerçeve, ve (3) Suriye edebiyatını evrensel travma anlatılarıyla ilişkilendiren karşılaştırmalı bir bakış. Bu yönleriyle çalışma, edebiyatın yalnızca toplumsal acının bir yansıması değil, aynı zamanda onu düşünmenin ve anlamlandırmanın kurucu bir alanı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Arap Demokratik Merkezî, “El-Ezimetü’s-Sûriyye 2011-2022 ve’s-Sırau’l-İklimiyyu ve’d-Devliyyu fi’l-Mıntıka: Dirâsetün fi’l-Usûli ve Aliyyâtı İdâreti’s-Sıra”. Erişim 1 Eylül 2025. <https://democraticac.de/?p=87505>
- Dufoa, Stifan. *Siyâsâtü’l-Muhacer*. Paris: el-Matbû’âtü’l-Câmi‘iyye, 2002.
- el-Enî, Nevvar. “Hâlid Halife... Râviyetü’l-Mevti ve’l-Elâm li-Sûriye”. el Kudüs el Arabî. Erişim 10 Eylül 2025. <https://www.alquds.co.uk/>

- Emcûd, Gazlân. “el-Mesğabe... Rivâyetün Arabiyyetün anî’t-Trâcediyyâtî’s-Sûriyyeti li’l-Kâtibi Sâiri’n-Nâşif.” *En-nas Niyuz* 91 (2021),70-79.
- er-Riyâhî, Kemal. “el-Mevtu Amel Şâk: Rivâyetün Tûlahhisü’l-Mihnete’s-Sûriyye”. *el-Cezîre*. Erişim 10 Eylül 2025. <https://www.aljazeera.net/culture/2016/1/5/>
- Halîfe, Halid. *el-Mevtu Amel Şâk*. Beyrut: Hâşet Antûân, 2016.
- Horrem, Mehdi Yezdânî. “Edebiyatün fî Muvâceheti’l-Harb Ahyâün ilâ’l-Ebed.” *el-İnsânî* 54 (2018) 35-46.
- Hüseyn, Serkut Hemâ, “Azîmetü Hayâdiyeti’l-Edeb fî Zemânî’l-Harb”, *el-İnsânî* 61 (2022), 25-33.
- Kınîr, Seyfuddîn. *el-Edebu’l-‘Arabiyyü’s-Sûrî Ba‘de’l-İstiqlâl*. Dımaşk: Vizâretü’s-Sekâfe, 1997.
- Mecdûlîn, Şerefetin. “el-Harâbü’l-Müterahhilü Beyne’l-Mektûbi ve’l-Bsariyyi: İbrâhîmu’l-Cebîn ve Ahmedu Kulîç.” *Rtûş* 77 (2019),129-143.
- Savvâf, Nûreddîn. *el-Ğurfetü’l-Beydâ*. Beyrut: Dârü’t-Tenvîr, 2021.
- Vezîn, Abdo. “Meâsiyu’l-Harbi’s-Sûriyyeti Esferet an Hamsîne Rivâyeten ve Şekkelet Müfterakan fî Târîhi’l-Edebi’l-Hadîs.” *Independent Arabia* (12 Mart 2019), 11-12.
<https://www.independentarabia.com/node/12136/%D8%AB%D9%82%D8%A7%D9%81%D8%A9/%D9%85%D8%A2%D8%B3%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A3%D8%B3%D9%81%D8%B1%D8%AA-%D8%B9%D9%86-50-%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%B4%D9%83%D9%91%D9%84%D8%AA-%D9%85%D9%81%D8%AA%D8%B1%D9%82%D8%A7%D9%8B-%D9%81%D9%8A-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AF%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%AF%D9%8A%D8%AB>
- Yârd, Nâzik Sâbâ. *Edebu’l-Muhâcer: Dirâse fî Udebâi’l-‘Arab fî Emrikâ*. Beyrut: Dâru’n-Nehâr, 2002.